

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

Dünya ədəbiyyatının Əlişir Nəvaisi

Almaz Ülvi Binnətova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: almazulvi1960@mail.ru

Annotasiya. Təqdim olunan məqalədə dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvainin yaradıcılıq xüsusiyyətləri və yaradıcılığını əhatə edən əsərlərin hər biri haqqında qısa xülasələr şəklində araşdırma verilir. Bu xülasəşəkilli araşdırmada əsərlərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri, elmi-nəzəri səciyyəsi, yazıldığı dövrün ümumi ab-havası əks olunmuşdur. Əlişir Nəvainin türkcə yazdığı Divanları, “Xəmsə”si, elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri, eləcə də farsca yazdığı Divanı və həmin divana daxil olan əsərlərinin məzmun görünüşü və haqqında mükəmməl təfəsilat ilk dəfə bir məqalədə geniş şəkildə əhatə olunmuşdur. Bu əsərlərin təsviri və təqdimi zamanı Əlişir Nəvainin ilkin mənbədən həyat və fəaliyyəti (yaradıcı şəxs kimi, ictimai dövlət xadimi, dövrü, ədəbi mühiti və s.) haqqında mükəmməl məlumat da əldə etmiş oluruq, memuar xarakterli əsərlər kimi dəyərləndirməyə yer verilmişdir. Bütövlükdə isə türk ədəbi dilini bəşər ədəbiyyatında uca taxta çıxaran Əlişir Nəvainin bədii irsinin elmi-nəzəri əhəmiyyəti diqqətdə saxlanmışdır.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, “Xəzainul-məani” divanı, türkcə “Xəmsə”, elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərlər, klassik özbək ədəbiyyatı, ümumtürk ədəbiyyatı

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 05.09.2021; qəbul edilib – 13.09.2021

Alisher Navoi of the world literature

Almaz Ulvi Binnatova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: almazulvi1960@mail.ru

Abstract. The presented article provides a research in the form of short summaries of each of the works covering the creative features and creativity of the great thinker Alisher Navoi. This summary study reflects the idea-content features of the works, their scientific-theoretical nature, and the general atmosphere of the period in which they were written. Alisher Navoi's Divans written in Turkish, “Khamsa”, scientific-philological and religious-Sufi works, as well as Divan written in Persian and the content and appearance of the works included in that divan are covered in detail in one article for the first time. During the description and presentation of these works, we also get excellent information about the life and activity of Alisher Navoi from the original source (as a creative person, public figure, period, literary environment and etc.). The article highlights the scientific and theoretical significance of the artistic heritage of Alisher Navoi, who raised the Turkish literary language to the highest level in human literature.

Keywords: Alisher Navai, “Khazainul-maani” divan, Turkish “Khamsa”, scientific-philological and religious-Sufi works, classical Uzbek literature, all-Turkic literature

Article history: received – 05.09.2021; accepted – 13.09.2021

Giriş / Introduction

Dahi mütəfəkkir Əmir Əlişir Nəvai bu gün də ədəbiyyatda, ədəbiyyat tarixində, dilçilik, din, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, ilahiyyat, təsəvvüf elmlərində yaşayır. O, lirik-romantik, realist-tarixi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-irfani və elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik ölməz əsərləri ilə dünya klassikləri sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. “Divani-Fani” əsərini çıxmaq şərti ilə bütün əsərlərini – “Xəzainul-məani” – adlı ümumi başlıqda topladığı dörd Divanını, “Xəmsə”-sini, 21 adda olan elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərlərini türkcə yazmışdır. Bununla yanaşı, qeyd edək ki, Əlişir Nəvainin bütün əsərlərinin adı ərəb sözlərindən ibarətdir. Bu məsələni, islamın təsiri olaraq orta əsrlər Şərq-müsləman ədəbiyyatı tarixində artıq ənənəvi hal kimi (“Divani-Fani”də daxil olmaqla) dəyərləndirə bilərik.

Əsas hissə / Main Part

Əlişir Nəvai yaradıcılığa nə zaman başlamışdır? Kimin yaradıcılığı və ya hansı əsərin təsiri ilə bu yolda ciddi addımlar atmışdır. Tərcümeyi-halından da görüldüyü kimi, şairlik istedadı genetik olaraq öz işini görmüşdür, ailə mühiti – şeir-sənət söhbətlərinin içində böyümək, onları dinləmək, müşahidə etmək təsirsiz ötməmişdir. Məsələn, “Məcalisun-nəfais” əsərində yazır: “İlk məclis, kübar kimsələr ilə əziz kişilərin xatırlanması mövzusunda ki, bu fağır (yəni Nəvai – A.Ü.) onların ömürlərinin sonuna yetişdi, amma qulluqları qarşılığında şərəflənmədi. O cümlədən onlardan biri – “Sali-ki-ətvar – Mir Qasım Ənvar, vəsirri mübarək olsun, həzrətləridir. O zamanlar 3 ilə 4 yaş arasında idim. Möhtərəm kişilər (atası ilə saray məmurları arasında olanda – A.Ü.) oxumağımı istəyirdilər, bəziləri də şeir oxumağıma heyrət edərdilər. Beş-altı yaşlarında Fəridəddin Əttarın “Məntiqut-teyr” əsərini – dörd min səkkiz yüz otuz səkkiz beytlik əsəri başdan-başa əzbər bilib. Hətta belə əsərləri oxuyandan sonra daim özünə qapılan balaca Əlişirdən bu kitabları oxumasını qadağan edib və əlindən alıblar. Artıq gec idi, o, əlinə aldığı bütün əsərləri bir oxunuşda əzbərləyə bilirmiş. Fitrətən fəzil gənc Əlişir qəzəlləri ilə ad-san qazanır, məclislərdə qəzəlləri muğam üstə oxunurmuş.

Divanları: Əlişir Nəvainin “İlk Divan”ını – mahir xəttat, şairin əsərlərinə yaxından bələd olan Sultanəli Məşhədinin hazırladığı 434 şeirlər məcmusunu özündə cəmləyən divanını 1465-ci ildə tərtib etmişdir (akademik Əziz Kayumovun yazdığına görə isə bu tarix 1466-cı il kimi göstərilir [4, s.195]. O zaman Əlişir Nəvai 24 yaşında idi. Bu yaşda “Divan” sahibi olmaq elə də asan deyildi. Bu “Divan”da qəzəlləri, rübailəri və iki müstəzadı var. “Nəvainin gənclik illərində yazdığı bu şeirlərdə onun qəlbində sevgi gücü, hərarəti, iztirab və ümidlər əks olunmuşdur” [5, s.196]. Daha sonra, “Bədayəul-bidayə” (“Bədiiliyin ibtidası” və ya “Gözəlliklərin başlanğıcı”) adlı ikinci “Divan”ıdır. Bu “Divan”ına 1469-1476-cı illərdə yazdığı şeirlərini daxil edilmişdir. Bu divan Əlişir Nəvainin özü tərəfindən hazırladığı mənbələrdə göstərilir. Hətta həmin divana Əlişir Nəvai özü “Ön söz” yazmışdır. “Ön söz”də şair əsərləri hansı tərtibatda təqdim etdiyini və məzmun qayəsi haqqında fikirlərini bildirmişdir. Divanda 777 qəzəl və bundan başqa müstəzad, müxəmməs, müsəddəs, tərcibbənd, qitə, rübai, lüğəz, müəmma, tuyuq, fərd kimi şeir janrları da yer almışdır. Ümumilikdə, bu divanda cəmi 1046 şeir yer almışdır. Təbii ki, vaxtilə bir divan tam tərtib olunub ilk xəttat əlindən çıxandan sonra onun nüsxələri çoxaldılıb yayılmışdır. Əlişir Nəvainin sağlığında hazırlanan divanlardan biri indi də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanır. “Ğəraibus-siğər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”) adlı bu divan 1484-cü ildə (h.889) xəttat tərəfindən hazırlanmışdır. Medalıonlu, qəhvəyi meşin cildə tutulmuş əlyazması zərli ornamentlərlə bəzədilmiş, aralıq sərlövhələri zər və göy rənglə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. 189 vərəq həcmində olan divan 14x23 cm ölçüdədir. Əlyazmasının içərisində 612 qəzəl, 3 müstəzad, 2 müsəddəs, 5 müxəmməs, 3 tərcibbənd, 5 qitə, 62 rübai, 62 müəmma, 10 tuyuq, 51 fərd, 43 qəzəl parçaları (bu parçalar belədir: 27 ədəd 2 beytlik, 8 ədəd 3 beytlik, 3 ədəd 4 beytlik, 2 ədəd 5 beytlik, 2 ədəd 9 beytlik, 1 ədəd 11 beytlikdir) vardır. Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyası Əbu Reyhan Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanan 1486-cı ildə hazırlanmış divanı isə Əli Nur adlı xəttat tərəfindən hazırlanmışdır. Divanda hər qəzəldən sonra bir bənd öyüd-nəsihət yer alır. Bu qəzəllərin əsas mövzusu sevgi, sədaqət, təbiət gözəllikləri, qəlbəaçıqlığın məftunluğu və s.-dir. Divanda, eyni zamanda, nəqşibəndliyə aid bəzi qaydalar poe-

tik şəkildə yer almışdır: xəlvətliyi saxlamaq, vətəni gəzib dolaşmaq, hər addımda ətrafına nəzər salmaq, həmişə ürəyətımlı iş sahibi olmaq kimi lirik lövhələr. 1476-1482-ci illərdə yazdığı 862 qəzəli isə “Nəvadirul-nihayə” (“Sonun nadirlikləri”) adlı divanına toplanmışdır. Nəvaişünas Cənnət Nağiyyəvə “Nəvai Azərbaycanda” monoqrafiyasında bu divanı “çox aztapılan divan” adlandırmışdır. “Nəvadirun-nihayə” m.1632-ci (h.1042) ildə Yusif ibn Molla Məhəmməd adlı şəxsin xəttilə, “Bədayəul-bidayə” divanının Bakı əlyazma nüsxəsi ilə bir cildə verilmişdir” [1, s.30]. Şairin özünün hazırladığı dörd “Divan”ı əslində, lirik-fəlsəfi duyğularının, həyata gerçək baxışlarının məcmusudur. Lakin daim məsləhətləşdiyi, ustad qədər yaxın olan dahi Əbdürrəhman Cami ona bütün bu divanlarını bir başlıq altında toplayıb yenidən tərtibinə, mövzu və yazılma xronologiyasına görə sistemləşdirməyi məsləhət görür. Əlişir Nəvai ustadının sözünü dinləyərək bütün şeirlərini – indiyəcən tərtib etdiyi divanları da daxil olmaqla sistemləşdirib – “Xəzainul-məani” (“Mənalər xəzinəsi”) adlı bir divan yaratmışdır. “Əlişir Nəvainin öz nəzarəti altında 1492/1493-cü illərdə üzü köçürülmüş, çox zəngin tərtibatda yarıdılmış “Xəmsə” əlyazmasını savadlı, Nəvainin əsərlərinə yaxından bələd olan Sultanəli Məşhədi köçürmüş, cildi isə mahir sənətkar, rəssam-cildçi Sultanəli Nərvənin əlindən çıxmışdır. Əlyazmasının 1b ağ üzərində poemaların adlarını düzəltmək məqsədilə naməlum şəxs tərəfindən qeydlər edilmişdir” [1, s.14]. “Xəzainul-məani” adlı divanı qeyd etdiyimiz kimi, özlüyündə dörd qismdən ibarətdir (bəzən bu divanı “Çahar divan” (“Dörd divan”) da adlandırırlar): 1.“Gəraibus-siğər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”, 837 şeir); 2.“Nəvadiruş-şəbab” (“Gəncliyin nadirlikləri”, 759 şeir); 3.“Bədayəul-vəsət” (“Orta yaşın gözəllikləri”, 740 şeir); 4.“Fəvaidul-kibar” (“Böyüklüyün faydaları”, 793 şeir). Beləliklə, Əlişir Nəvainin poeziya dünyasının öyrənilməsində əsas mənbə olaraq “Xəzainul-məani” adında cəmləşdirdiyi divanı nəzərə alınır. Bu divan cəmi 3129 şeirdən ibarətdir. “Gəraibus-siğər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”) divanında “Xəzainul-məani” ümumi toplusuna “Ön söz”ü [5, s.9-20] şair özü yazmışdır. “Gəraibus-siğər” divanına [5, s.9-714] yeddi-səkkiz yaşlarından ta iyirmi yaşına qədər yazdığı şeirləri daxil edilmişdir. Əlişir Nəvainin qeyd etdiyi kimi, bu şeirlərdə, ömrün fəsilələrinin növbələri və həyat gülşəninin qönçələrinin açılması əks olunmuşdur. Burada valideynlərinin vəfatından sonra ona hamilik edən Seyyid Həsən Ərdəşirə ithafən yazdığı lirik qəzəllər xüsusi yer tutur. “Gəraibus-siğər”də 650 qəzəl, bir müstəzad, üç müxəmməs, bir müsəddəs, bir tərcibənd, əlli qitə, 131 rübai var. “Nəvadiruş-şəbab” (“Gəncliyin nadirlikləri”) adlı ikinci divanında [6, s. 6-714] gənclik illərində – 20 yaşından ta otuz beş yaşına kimi yazdığı şeirləri toplanmışdı. Burada altı yüz əlli qəzəl, bir müstəzad, üç müxəmməs, bir müsəddəs, bir tərcibənd, bir tərkibənd, əlli qitə, əlli iki müəmma var. Buradakı şeirlərin mövzusunu əsasən eşq, aşıq-məşuq məhəbbəti, bəzən ümumiləşmiş şəkildə öyüd-nəsihət, bir sözlə, gəncliyin gözəllikləri təşkil edir. “Bədayəul-vəsət” (“Orta yaşın gözəllikləri”) divanındakı [7, s.6-712] şeirlər, akademik Əziz Kayumovun təbirincə desək, “mövzu cəhətdən başqa divanlardan az fərqlənir. Burada da eşq, arifanə və həyata” [4, s.213] baxış etüdləri əks olunmuşdur. Əlişir Nəvai orta yaş deyəndə, otuz beşdən qırx beş yaşına kimi olan dövrü fəsilələrin (insan ömrünün) xəzanı adlandırır. “Bədayəul-vəsət” divanında qəzəllərdən və müsəmmələrdən başqa, tərcibənd, qəsidə, qitə, tu-yuq, lüğəz olmaqla yeddi yüz qırx şeir toplanmışdır. Bu nümunələrdə insan və cəmiyyət həyatına aid öz baxışlarını qələmə almışdır. “Xəzainul-məani” divanına daxil olan axırıncı “Fəvaidul-kibar” (“Böyüklüyün faydaları”) adlı divanına [8, s.6-795] əsasən qəzəllər, müsəmmatlar yer almışdır, eyni zamanda, bir neçə tərcibənd, tərkibənd, qitə və müəmmalar da olmaqla cəmi yeddi yüz doxsan üç şeir vardır. Bu şeirlərdə nisbətən “yaşlı adamın ürəyindəki arzu-xəyalları, fikir və duyğuları” [4, s.214], məişət qayğıları ifadə olunmuşdur. Qırx beşdən altmış yaşına kimi – yaşlılıq çağına doğru gedən insan ömrünə aiddir [4, s.207].

Böyük özbək şairi, dilçi, ədəbiyyatşünas, xəttat, bəstəkar, dövlət xadimi Əmir Əlişir Nəvai öz yaradıcılıq qüdrəti ilə tarixi bir səddi cəsarətlə aşaraq türk ədəbi dil inqilabçısı kimi ədəbiyyat tarixində yeni cığır açdı: türk ədəbi dilini bəşər ədəbiyyatında uca taxta çıxardı. Bütün əsərlərində ustad deyib baş əydiyi dahi Nizaminin “Xəmsə”sinin təsiri ilə ilk dəfə türkcə “Xəmsə”sini yazdı. Fars dilinin şeir dili kimi hökmran olduğu bir vaxtda türkcə yazdığı “Xəmsə”dəki lirik duyğuları, əxlaqi-fəlsəfi görüşləri, əsrarəngiz eşq lövhələri ilə türk dilinin əzəmətini, gözəlliyini vurğuladı.

“Xəmsə”si. Nəhəng ədəbiyyat meydanına bəxş etdiyi “Xəmsə”sində (1483-1485) topladığı “Heyrətul-əbrar” (“Möminlərin heyreti”, 1483), “Fərhad və Şirin” (1484), “Leyli və Məcnun”

(1484), “Səbai səyyar” (“Yeddi səyyar”, 1484) və “Səddi-İskəndər” (“İskəndər divarı” və ya “İskəndər səddi”, 1485) əsərləri əxlaqi-fəlsəfi dəyəri ilə beş əsrdən artıq zaman keçməsinə baxmayaraq, bu gün də – XXI əsrdə də aktualdır, sevilir, dünya dillərinə tərcümə olunur, nəşr edilir. 1483-cü ildə “Xəmsə” yazmağa başlayan qırx iki yaşlı Əlişir Nəvai 52.000 misralıq beş əsərini – dastanlar məcmusunu cəmi üç ilə tamamlayır. Özünün qeyd etdiyi kimi, “Xəmsə” kimi nəhəng bir işə başlamasında dostu Əbdürrəhman Caminin təsiri olmuşdur. Elə eyni ildə altmış doqquz yaşlı Cami də öz “Xəmsə”sinə başlayır. “Mühakimətül-lügətəyn” əsərində şair özü yazır ki, “Xəmsə”m başdan-ayağa Nizami Gəncəvinin “Beş xəzinə”sinə cavabdır, eyni zamanda: – 1. “Heyrətül-əbrar” [9, s.6-304] Nizamini “Sirlər xəzinəsi”nə nəzirədir – burada iman, İslam əxlaqi, ədalət, ikiüzlü dərvişlər, ədəb və tərbiyə, elm və ənbər qoxulu qələm, xeyirxah, doğru və mərd insanlar, cəhalət və təkəbbür, təbiət gözəlliyi (xüsusən bahar ayı və insan ömrünün fəsilləri), təsəvvüf kimi mövzular əhatə edilmişdir. Altmış üç bölmədən ibarət olan bu dastan iyirmi bir bölmə müqəddimə, iyirmi məqalət və onların şərhli (və ya təsdiqi) mənasında iyirmi hekayət və üç bölmə isə Xatimədən ibarət olmaqla üç min doqquz yüz səksən səkkiz beytlik bir məsnəvidir. 2. “Fərhad və Şirin” [9, s.304-732] Əmir Xosrov Dəhləvinin “Şirin və Xosrov”una nəzirədir. Şair qeyd edir ki, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”, Əmir Xosrov Dəhləvi “Şirin və Xosrov” kimi yazsalar da, o, öz əsərini “Fərhad və Şirin” adlandırır. Nəvaiyə görə hər iki klassik sənətkar Xosrovu mədh etsələr də, o əməkçi obraz Fərhadı (Fərhad – xalq mifologiyasında dağ işləri ustası, daşyonan mənasını anladır) əsas qəhrəman seçmişdir. Nəvaişünas Erqaş Açılovun təbirincə desək, Əlişir Nəvai Fərhadın simasında təriqət (nəqşibəndilik) yolu ilə Haqqa yetişən aşiq salikin obrazını yaratmışdır. Əsərin mövzusu həm dünyəvi, həm də mistik məna daşıyır və onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. 3. “Leyli və Məcnun” [10, s.6-273] Xoca Kirmaninin “Gövhərnəmə”sinə nəzirədir. “Leyli və Məcnun” mövzusunda bir çox xalqlar saysız-hesabsız (bəzi mənbələrdə 120-dən çoxdur) əsərlər yazılmışdır. Hətta bəzi mənbələrdə bu şəxslərin vaxtilə həyatda olduqları, bəzi mənbələrdə isə xəyali və ya xalq ədəbiyyatından götürülmüş obrazlar olduğu qeyd edilir. Əsərin əsas mövzusu eşq dastanıdır və əsərdə hadisələr iki istiqamətdə baş verir: həyati və mistik. Əlişir Nəvainin aşiq-məşuq qəhrəmanları – Leyli ilə Məcnun arasında Zeyd vasitəçilik edir: sevgililərin məktublarını bir-birinə çatdırır. Nizami Gəncəvi də isə, bu işi xeyirxah bir şəxs yerinə yetirir. 4. “Səbai səyyar” (“Yeddi səyyah”) [10, s.6-275-640] Əşrəf Marağayinin “Yeddi mələy”inə nəzirədir. Beş min beytdən ibarət olan bu əsərini şair dörd aya yazıb tamamlamışdır. “Əgər arada bəzi narahatlıqlar olmasa idi, dörd həftəyə tamamlaya bilərdim”, – deyərək şair qeyd etmişdir. Bu isə Əlişir Nəvainin yaradıcı potensialının yüksək səviyyəsinə və zəhmətkeş qələm sahibi olmasına bir işarədir. “Səbai səyyar” dastanı – poeması Əlişir Nəvai “Xəmsə”sində dördüncü əsərdir. Bu, romantik - macəralarla dolu dastan otuz səkkiz bölmədən, beş min doqquz beytdən ibarətdir. Poema ənənəvi bölmələrlə başlayır: birinci bölmə – tövhid (Allaha həmd); ikinci bölmə – Minacat (Aləmlərin Rəbbinə yalvarış duaları); üçüncü bölmə – Məhəmməd peyğəmbərə (s) nə; dördüncü bölmə – Peyğəmbərin (s) meracı; beşinci bölmə – sözün tərifli; altıncı bölmə – nəzmin nərsədən üstünlüyü barədə, beş xəzinə sahibləri Nizami Gəncəvi ilə Xosrov Dəhləvinin tərifli və özümü onların yanında dənizin bir damlası, günəşin bir zərrəsi hesab etməyim barədə söz; yeddinci bölmə – Əbdürrəhman Camiyə mədhiyyə; səkkizinci bölmə – Bəhrəmin sərgüzəştlərinin bədii şərhli, doqquzuncu bölmə – Hüseyin Bayqara və onuncu bölmə – onun sevimli xanımı Xədicəbəyimin tərifli, on birinci bölmə – “Səbai səyyar” (“Yeddi səyyah”) poemasının quruluşu haqqındadır. On ikinci bölmədən isə poemadakı hadisələr başlayır. Poemanın başlanğıcında yeddi rəqəminin uğurundan bəhs edilir. Fələyin yeddi qatından, hər qatında da yeddi səyyahın Haqq hikmətindən, yerin yeddi qatından, yeddi iqlimdən söz açılır, hətta planetlərin yeddi olmasından bəhs edilir. Yeddi iqlim şahı Bəhrəm yeddi rəngdə yeddi qəsr qurub, yeddi məlakə onun xidmətində olarmış. Bəhrəm şah hər gün bir rəngdə olan qəsrə gedib orada bir iqlimdən gələn səyyahın hekayəsini dinləmiş. Əsərin əsas qəhrəmanları Bəhrəm və Dilarənin sevgi sərgüzəştlərini təsvir edən yeddi səyyahın hekayətlərindən ibarətdir. 5. Əlişir Nəvainin “Xəmsə”sinin beşinci – axırıncı və ən böyük (irihəcmli) poeması “Səddi-İskəndər”i [11, s.6-537] 1485-ci ildə tamamlamışdır. Əsər yeddi min iki yüz on beş beytdir (14430 misra) – müqəddimə, əsas məzmun və xatimə olmaqla səksən doqquz bölmədən ibarətdir. Əlişir Nəvai “Mühakimətül-lügətəyn” əsərində “İskəndər pəndnaməsi”nə nəzirə olduğunu qeyd edir. Amma əsərlərin yazılma tarixinə nəzər salanda məlum olur ki, Əbdürrəhman Cami

“Xiradnameyi-İskəndəri”ni (“İskəndərin hikmət kitabı”, 1486-1487) Əlişir Nəvaidən sonra tamamlamışdır. “Xiradnameyi-İskəndəri” əsərində Cami Nəvainin “Xəmsə”sindən söz açaraq yazır ki, türk dilində əcayib bir nəqşə gəldi. Bu kəlama afərinlər olsun ki, həmin nəqşə bir qələmədən doğdu. Bu qələm farsca yazanlara rəhm elədi. Əgər o, farsca yazsaydı, onlara macal qalmazdı”. Cami bununla demək istəyir ki, əgər Nəvai farsca yazsaydı, o biri farsdilli şairlərin əsərləri onların yanında sönük olardı. Cami Nəvainin istedadına, onun ədəbi irsinə yüksək qiymət verir. Nəvai də öz növbəsində Camidən heyranlıqla bəhs edib” [1, s.16-17]. Əsərdə İskəndər obrazı bir türk hökmdarı kimi təsəvvür edilmiş və onun şəxsində Sultan Hüseyn Bayqara ilə oğlu Bədiəz-Zaman təsvir edilmişdir. Əlişir Nəvai öz əsərində, sələflərindən (Nizami Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi və Əbdürrəhman Cami) fərqli olaraq, İskəndər haqqında bölmələrin ardıcılığını “Qurani-Kərim”dəki İskəndər Zülqərneynlə bağlı olan ayələrə və tarixi şəxs İskəndərin (Aleksandr) fəaliyyətinə uyğun şəkildə diqqətə almışdı. Poemanın “Səddi-İskəndər” adlanması, eyni zamanda, “Qurani-Kərim” kitabının əsas mənbə olmasına işarədir. Əlişir Nəvainin şərhində İskəndər və dünyanı küfrdən, cəhalətdən təmizləmək, bütün dünyada ədalətin yer almasını, bəşəri nizam qaydalarını böyük dünyanın nizamı ilə uyğunlaşdırmaq məqsədilə xalqların üzərinə yürüş etdi. Bu işə sufiyana şərhdir və şairin sufi-mistik görüşlərinin üstünlüklərini dastanın giriş hissəsində, İskəndərə aid hadisələrin hekayə olunan fəsillərində və başqa bölmələrdə görmək mümkündür. Məsələn, İskəndər vəfatından sonra dəfn edilərkən bir qolunun tabutdan çıxarılmasını xahiş edir. Bununla da, insanları bu fani dünyanın maddiyyatına aludə olmamağa çağırır və İskəndərin dünyanı fəth edən bir döyüşçü olmasına baxmayaraq, heç bir şey götürmədən axirət dünyasına əliboş getdiyinə işarə edir. Əlişir Nəvai “İskəndərin səddi” əsərinin 89-cu bölməsində bir hekayət ilə yazıb-bitirdiyi “Xəmsə”sinə dair bir dəyərləndirmə lövhəsi canlandırır. Bu hissəyə dahi rəssam Kəmaləddin Behzad (1455-1536) tarixi bir miniatür də çəkmişdir. Həmin hissənin qısa məzmunu belədir: “Xəmsə”ni yazarkən qarşılaşdığı çətinlikləri bir-bir qələmə alır və müşkül işin çətinlik ümitsizliyinə qapılıqda səadət müjdəçisi gəldi və mənə dedi: “Bu ehtiyac dalğalarında boğulan, xilas yolu tapa bilməyən zəif, get öz pirinin – Caminin qapısına onun qüdrətli biliyinə, geniş məlumatına müraciət elə, qoy o sənə nicat versin. ... Cami onu dinləyəndən sonra deyir: bu vaxtacan elə bir əl olmamışdı ki, türk dilində yazsın. Sənin əsərini nəinki türklər, hətta İranda da oxuyar, şanlı əməyini möcüzə adlandırırlar. Ə.Cami onun “Xəmsə”sini diqqətlə oxuyur və əsəri yüksək dəyərləndirir. Bu zaman Caminin hüsurunda həyəcədən Nəvai huşunu itirir və yuxu görür. Sonra özünü İrəm bağı kimi gözəl bir bağda görür. Dövrə vurub əyləşən şairlər onu gözləyirlər ki, “Xəmsə”sinə dəyər versinlər. Bunlardan – birincisi, düşüncələri pak olan o misilsiz qoca Nizamidir. Onun sağında söz ordusunun sərkərdəsi Əmir Xosrov Dəhləvi, solda isə sənin pirin Camidir. Bu gözəl məclisə səni o dəvət etmişdir. Bu üçündən başqa məclisdə Firdovsi və Sədi, Sənan və Ünsüri, Xaqani və Ənvari də oturmuşdur. Bu ulu zətləri təqdim edən isə Həsən Dəhləvidir. Nizami Nəvaiyə üz tutub deyir ki, “Sən qəzəl mülkünə hakim oldun. Sənin qüdrətli çeşmə mənim “Xəmsə”mdir” [11, s.528-537]; [1, s.25].

Əlişir Nəvaiyə dünya şöhrəti gətirən “Xəmsə”sinin adı yazıldığı zamandan indiyə qədər Nizami “Xəmsə”si ilə yanbayan çəkilir. Təbii ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”ni 30 ilə, Əmir Xosrov Dəhləvi 40 ilə, Əlişir Nəvai isə 3 ilə başa gətirsə də, əsas iş, əsas möcüzə – əsl kəşf Nizami Gəncəviyə aiddir. Çünki ilk olaraq canlı söz toxumu əkdə, beş xəzinəyə beş açar tapdı (Cami isə “Xəmsə”sini 7 ilə bitirmişdir və sonra iki əsərini də həmin topluya daxil edib yeddi tac adlandırmışdır). “Xəmsə”dəki əsərlərin adlarından da görüldüyü kimi, ənənəvi klassik mövzu, ənənəvi klassik obrazlar, ənənəvi hadisələr (müxtəlif təsvirlər fərqi ilə), ənənəvi başlanğıc və sonluqla tamamlanır. Sadəcə, hər şair öz dəstixətini bəşəri məzmun kontekstində yarada bilmişdir. Dahi sənətkar bütün yaradıcılığı boyunca 16-sı nəsr, 16-sı nəzmlə olmaqla 32 adda əsər yazmışdır [2].

Nəticə / Conclusion

Nəvai irsinə sıralama baxışdan sonra onun bədii-ədəbi-elmi irsini dörd qrupda sistemləşdirə bilərik: 1. “Xəzainul-məani” divanı (bu əsərdə şairin dörd divanı cəmlənib); 2. “Xəmsə”si; 3. “Divani-Fani” toplusunda cəmləşdirdiyi fars dilində yazdığı əsərləri; 4. “Elmi-filoloji, dini-təsəvvüfi və tarixi əsərləri (21 əsəri) [3].

Əlişir Nəvainin yazıb-yaratdığı bu əsərlər yalnız bir insanın, yaradıcı bir insanın deyil, təmsil etdiyi xalqın ümumi dünyagörüşü, bəşəri mədəniyyəti, humanist xarakteri, fenomen zəkaya sahib olması, daim tərəqqi və innovativ düşüncəyə malik olması və s. kimi nəcib xarakterə, tərbiyəyə malik olmasının sübutu, tarixi yaddaşdır. Məhz bütün bunlar imkan verib ki, türk tarixinin, ədəbiyyatının bəşəriliyini, sülhsevər, sevgi dolu ruha hakim olmasını əks etdirdirsin.

Ədəbiyyat / References

1. Nağıyeva C. Azərbaycanca Nəvai. Bakı: Tural-Ə, 2001.
2. Ülvi A. Azərbaycan-özbək (çağatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər). Bakı: Qartal, 2008.
3. Ülvi A. Əlişir Nəvainin əsri və nəsrı (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri (monoqrafiya) // elmi redaktorlar: akademik İsa Həbibbəyli (ön sözün müəllifi) və professor Şöhrət Siracəddinov. Bakı: Elm və təhsil, 2020.
4. Каюмов А. Дилкушо такрорлар ва рухафзо ашъорлар. Тошкент, 2011.
5. Навоий А. Тўла асарлар тўплами, 10 ж-лик, 1-ж. Тошкент, 2011.
6. Навоий А. Тўла асарлар тўплами, 10 ж-лик, 2-ж. Тошкент, 2011.
7. Навоий А. Тўла асарлар тўплами, 10 ж-лик, 3-ж. Тошкент, 2011.
8. Навоий А. Тўла асарлар тўплами, 10 ж-лик, 4-ж. Тошкент, 2011.
9. Навоий А. Тўла асарлар тўплами, 10 ж-лик, 6-ж. Тошкент, 2011.
10. Навоий А. Тўла асарлар тўплами, 10 ж-лик, 7-ж. Тошкент, 2011.
11. Навоий А. Тўла асарлар тўплами, 10 ж-лик, 8-ж. Тошкент, 2011.

Алишер Навои в мировой литературе

Алмаз Ульви Биннатова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail:almazulvi1960@mail.ru

Резюме. Представленная статья представляет собой исследование в виде кратких аннотаций каждого из произведений, раскрывающих творческие особенности и творчество великого мыслителя Алишера Навои. В этом итоговом исследовании отражены идейно-содержательные особенности произведений, их научно-теоретический характер и общая атмосфера того периода, в который они были написаны. Диваны Алишера Навои, написанные на турецком языке, «Хамса», научно-филологические и религиозно-суфийские произведения, Диван, написанный на персидском языке, а также содержание и внешний вид произведений, включенных в этот диван, подробно освещены в одной статье впервые. При описании и презентации этих работ мы также получаем отличную информацию о жизни и деятельности Алишера Навои из первоисточника (как творческой личности, общественного деятеля, периода, литературной среды и т.д.). В статье освещается научно-теоретическая значимость художественного наследия Алишера Навои, поднявшего турецкий литературный язык на высший уровень в мировой литературе.

Ключевые слова: Алишер Навои, Диван «Хазайнул-маани», турецкая «Хамса», научно-филологические и религиозно-суфийские произведения, классическая узбекская литература, общетюркская литература